

نگاهی به کتاب فرهنگ موضوعی تفاسیر

محمد حسین صادق پور

مجله مشکوة

اشاره

فرهنگ موضوعی تفاسیر، جمعی از محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، قم، مؤسسه بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی)، چاپ اول ۱۳۸۲، سه جلد، ۲۱۱۵ صفحه.

داشته باشد که از ذخایر علمی و میراث فرهنگی خود استفاده بهینه نماید.

کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری آثار گرانسنگ پیشینیان یکی از راهکاری مهم اطلاع‌رسانی و احیای میراث فرهنگی گذشته است، که حوصله‌ای زیاد و توش و توانی فراوان می‌طلبد.

اولین گام در پژوهش و تحقیق در هر موضوعی، آشنایی فراگیر، دقیق و ژرف با منابع و متون موجود در آن موضوع است. وجود کارهای موازی و نا استوار برخی از پژوهشها، پیامد عدم شناخت پژوهنده از سرچشمه‌های بحث و منابع قابل مراجعه و عدم بررسی آرای دیگران است. داشتن ذخایر علمی و میراث غنی فرهنگی شرط لازم برای ترقی و تعالی است، ولی کافی نیست؛ ملت و جامعه‌ای می‌تواند در حوزه علم، فناوری و پژوهش حرفی برای گفتن

به خصوص در حوزه علوم و معارف اسلامی و بالأخص قرآن و پژوهشهای قرآنی، که گستره تحقیقات درباره آن بسیار وسیع است. آقای مصطفی صادق الرافی متفکر مصری در کتاب اعجاز القرآن و البلاغة النبویة می‌گوید: «از آن زمان که تاریخ به وجود آمده در همه عالم کتابی شناخته نشده است که به اندازه قرآن یا نزدیک به آن، شرح و تفسیر نگاشته شده یا درباره آن کتاب تصنیف شده باشد». از این رو، سر و سامان دادن و بازخوانی پژوهشهای قرآنی گذشته به ویژه حوزه پرشمار شرح و تفسیر قرآن، نیاز مبرم محققان و جامعه کتابخوان است.

مرکز فرهنگ و معارف قرآنی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم که از مراکز خوش آتیه و فعال قرآن پژوهی است، نظر به آنچه گفته شد و به انگیزه طرح جدی قرآن در متن حوزه‌ها و جامعه فرهنگی، برنامه‌ها و تحقیقات قرآنی زیادی را در دستور کار خود قرار داده است. فراهم آوردن مجموعه سه جلدی فرهنگ موضوعی تفاسیر، یکی از آن طرحهایی است که با همکاری جمعی از محققان آن مرکز بحمدالله به ثمر نشسته است. در این مختصر نگاهی اجمالی نه با امعان نظر، به این فرهنگ می‌افکنیم.

انگیزه تحقیق حاضر

بی‌تردید حجم انبوه کتابهای تفسیری اعم از تک‌نگاری و تفاسیر کامل، یکی از ذخایر گرانسنگ فرهنگ و معارف اسلامی محسوب

می‌شود. از طرفی جامعیت و محتوای عالمانه تحقیقات مفسران گرانقدر که به تبیین مفاهیم و حیانی پرداخته‌اند و با توجه به صدها مقوله و موضوع از مسائل گوناگون علوم انسانی که به تناسب زمان و دگرگونی شرایط در تفاسیر بررسی شده است، چگونگی استفاده سریع و بهینه از این ذخایر فرهنگی را دشوار ساخته بود. همین انگیزه و نیاز، شالوده و اساس فرهنگ موضوعی تفاسیر را پی افکند.

در جلد اول، صفحه هشت مقدمه آمده است: «تنوع و گستردگی اطلاعات از یک سو و حجم موضوعات در کتابهای تفسیری از سوی دیگر، دستیابی به اطلاعات این منابع را با دشواری روبه‌رو کرده است و آنچه بر این دشواری افزوده، فقدان فهرستی جامع و طبقه‌بندی شده از موضوعات مجموعه تفاسیر است.»

در ادامه همین مطلب از مقدمه پانزده صفحه‌ای این کتاب که به امضای آقای مصطفی محامی، مسئول مرکز فرهنگ و معارف قرآنی می‌باشد، آمده است:

«تاکنون در زمینه طبقه‌بندی اطلاعات و موضوع نگارش تفاسیر، کارهایی انجام گرفته است، اما اینها از دو نقطه ضعف اساسی رنج می‌برند:

۱ - آنچه در این زمینه به چاپ رسیده است، افزون بر اینکه متناسب با نیاز استفاده‌کنندگان از این مجموعه‌ها نیست، تنها برای تعداد بسیار

محدودی از تفسیرها نوشته شده، به علاوه تفسیرهای رایج در یک مجموعه فهرست نشده است.

۲- در کارهای انجام گرفته، اصول اطلاع رسانی و طبقه‌بندی موضوعات رعایت نشده است».

وی متذکر می‌شود فرهنگ موضوعی تفاسیر بر اساس اصول اطلاع‌رسانی تدوین شده است و امید می‌رود کاستیهای آن با یادآوری صاحب‌نظران برطرف گردد.

فرهنگ موضوعی تفاسیر

اساس این فرهنگ بر مبنای حروف الفبای سرعنوانهای موضوعی و موضوعات فرعی برگرفته از متن بیست دوره تفسیر ترتیبی از شیعه و اهل سنت نظام‌یافته که از قرن چهارم تا چهاردهم تدوین شده است. جلد اول از واژه «آب» تا «حیوانات»، جلد دوم از واژه «خاتم النبیین» تا «غیرت» و جلد سوم از واژه «فاتحة الكتاب» تا «یهودا» رادبردارد.

طبق معمول کتابهای مرجع، فرهنگ حاضر نیز در مقدمه به سیر تدوین، امتیازات و چند و چون کتاب پرداخته است. بنای بر تکرار آن نیست، برآنیم تا با نگاهی گذرا به مقدمه و اصل کتاب، دورنمایی از آن در ذهن خواننده تصویر شود. در بین اگر نکته‌ای بود به آن اشاره خواهد شد.

تدوین آیین‌نامه موضوع نگاری، تشکیل

گروههای پژوهشی، شکل‌گیری گروه کنترل و بازبینی و نظام بخشی و ساماندهی اطلاعات، از مراحل سیر پژوهش فرهنگ موضوعی تفاسیر بوده است که به آن نمی‌پردازیم. در مقدمه، صفحه ۸ ذیل عنوان دامنه پژوهش آمده است:

«از میان تفاسیر متداول و رایج، ابتدا یکصد دوره تفسیر کامل، در اولویت قرار گرفت. اکنون موضوعات بیست دوره تفسیر، در این کتاب ارائه می‌شود».

صدر و ذیل عبارت اندکی کژتابی می‌کند و چیز زیادی از آن حاصل نمی‌شود. آیا این مجموعه سه جلدی که پیش رو داریم، تنها موضوعات بیست دوره تفسیر از یکصد دوره می‌باشد؛ و این زنجیره ادامه خواهد داشت؟ یا نه، ابتدا یکصد دوره کامل تفسیر گزینش شده، آن گاه از آن میان بیست دوره تفسیر گلچین شده است و این پایان کار است؟

از شواهد برمی‌آید که شق دوم درست‌تر باشد. اگر این گونه است، چه ملاکها و معیارهایی برای گزینش بیست دوره تفسیر بوده است؟ برخی از تفاسیر انتخاب شده عبارت‌اند از: احسن الحدیث سید علی اکبر قرشی، پرتوی از قرآن سید محمود طالقانی، الثبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی، جامع البیان عن تأویل آی القرآن طبری، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل زمخشری، مجمع البیان فی تفسیر القرآن طبرسی، المنار محمّد رشید رضا و المیزان فی تفسیر القرآن سید محمّد حسین طباطبایی.

آیا کامل بودن تفسیر مدّ نظر بوده است؟ که برخی از تفاسیر همانند المنار رشید رضا ناتمام هستند. یا مهم‌ترین تفاسیر انتخاب شده که باز به معیارهای اهمیت اشاره نشده است، که علت از قلم افتادن دیگر تفاسیر چه بوده است؟ تفاسیری همچون منهج الصادقین ملا فتح‌الله کاشانی، تفسیر ابوالفتوح رازی، من هدی القرآن محمد تقی مدرسی، الجامع لأحكام القرآن قرطبی، الجواهر طنطاوی. اصلاً چرا بیست تفسیر انتخاب شده؛ آیا نکته‌ای خاص در آن بوده است؟...

ویژگیها و نظام اطلاعات فرهنگ موضوعی

چنان که گفته شد، تنوع اطلاعات از امتیازات برجسته کتابهای تفسیری است. با استفاده از صفحه ده و یازده مقدمه به برخی از ویژگیها و نظام اطلاعات این فرهنگ اشاره می‌شود.

فرهنگ موضوعی تفاسیر از سه هزار سر عنوان موضوعی، شانزده هزار نمایه ترکیبی وسی و چهار هزار موضوع فرعی تشکیل شده است؛ مثلاً واژه «آب» که کتاب نیز با آن آغاز شده یک سر عنوان موضوعی است. آب شیرین، آب متغیر، امتحان با آب، پیدایش آب و حیات از آب، از جمله نمایه‌های ترکیبی این سر عنوان است. از طرفی موضوعات فرعی در ذیل نمایه‌های ترکیبی آمده است؛ مثلاً «زمان پیدایش آب» و «وجود آب قبل از خلقت آسمان و زمین» دو موضوع فرعی است که ذیل نمایه ترکیبی «پیدایش آب» آمده است. سرعنوانهای

موضوعی و موضوعات فرعی به زبان فارسی و به صورت «الفبایی - موضوعی» تنظیم شده است. همچنین سرعنوانهای موضوعی خاص مانند «احرام»، «سعی»، «طواف»... که با عنوان عام شناخته شده در سرعنوان عام «حج» آمده است.

ملاک ثبت موضوع در این فرهنگ وجود آن موضوع به دلالت مطابقی متن تفسیر بوده و از تطبیق برداشت پرهیز شده است. مباحث ادبی و لغوی صرف و مطالبی که در تبیین حروف و کلمات آمده، بیرون از محدوده کار بوده است. چه بسا موضوعاتی در کتب تفسیر باشد که در این فرهنگ نیامده است. همچنین حجم اطلاعات، برای ثبت موضوع دخیل بوده است؛ یعنی موضوعاتی ثبت شده که حداقل دو سطر استدلالی یا پنج سطر توصیفی و تحلیلی برای آن وجود داشته است. در متن فرهنگ علائم اختصاری (ح) نشانه حجم اطلاعات بیش از نیم صفحه، (پ) بیانگر وجود اطلاعات در پاورقی و (م) نشانه طرح موضوع در مقدمه سوره یا مقدمه تفسیر می‌باشد.

سرعنوانهای موضوعی «خدا»، «قرآن»، «اسلام»... که گستره اطلاعات آنها وسیع است، اطلاعات خاص سرعنوان ثبت شده و اطلاعات عناوین دیگر در جایگاه الفبایی خود آمده است. همچنین اطلاعات اعلام اشخاص، زمانها، مکانها، قبیله‌ها که در قرآن به آنها تصریح، یا اشاره گردیده است و مفسران نسبت به آنها

اطلاعات تحلیلی توصیفی داشته‌اند؛ نیز افراد خاندان پیامبر اسلام ﷺ، اصحاب حضرت و اصحاب دیگر پیامبران که با عنوان کلی در قرآن آمده، در جایگاه الفبایی خود آمده است.

روش جست و جو

چنان که گفته شد، در این کتاب موضوعات بیست دوره تفسیر شیعه و اهل سنت - بیش از سیصد جلد تفسیر قرآن - برابر اصول علمی اطلاع رسانی و با روش الفبایی - موضوعی سامان یافته و به جامعه علمی ارائه گردیده است. به همین منظور، چاپ رایج کتابهای تفسیر انتخاب شده و ذیل هر موضوع نشانی آن از چاپ رایج، با ذکر صفحه و جلد آمده است. در نهایت نام سوره و شماره آیه نیز برای کسانی که چاپهای دیگر در اختیار دارند، پیش‌بینی شده است. پژوهنده، هر عنوانی که در ذهن دارد، می‌تواند به ردیف الفبایی آن مراجعه و به اطلاعات مورد نظر دسترسی پیدا کند.

فرهنگ موضوعی تفاسیر ارجاعات گوناگونی دارد که شیوه برخی ارجاعات بدین گونه است:

ارجاع از موضوع هم معنی به مترادف (آگاهی ← علم)

ارجاع از سرعنوان فرعی به سرعنوان اصلی (احرام ← حج)

ارجاع از عنوانی به دو عنوان هم‌معنی (استطاعت ← قدرت، استطاعت ← حج) که به هر دو عنوان ارجاع می‌شود.

ارجاع در موضوعات فرعی - ترکیبی (اسراف در انفاق ← انفاق)

فرهنگ موضوعی تفاسیر برای افزایش دامنه جست و جو، دستیابی سریع‌تر و استفاده بهینه از اطلاعات، چندین فهرست در پایان جلد سوم بدین ترتیب آورده است:

۱ - فهرست الفبایی؛ ۲ - فهرست سرعنوانهای موضوعی؛ ۳ - فهرست اعلام، اشخاص و افراد؛ ۴ - فهرست ادیان، مذاهب و فرقه‌ها؛ ۵ - فهرست جایها و مکانها؛ ۶ - فهرست روزها و زمانها؛ ۷ - فهرست قبیله‌ها و قومها.

اولین فهرست «فهرست الفبایی»، در واقع فهرست سرعنوانهای موضوعی فرهنگ به ترتیب حروف الفباست. درست مثل دومین فهرست که «فهرست سرعنوانهای موضوعی» است. به عبارتی این، دو عنوان است برای یک معنون - یک روح است در دو بدن - به نظر می‌رسد اگر فهرست اولی حذف شود و فهرست دوم - که ارجاعاتی نیز در ذیل سرعنوانها دارد - با عنوان «فهرست الفبایی سرعنوانهای موضوعی» بیاید، بدون وارد شدن هیچ خللی، چهل صفحه از حجم اثر کاسته خواهد شد.

انبوهی، چند وجهی بودن و انعطاف‌پذیری موضوعات کتابهای تفسیری در فرهنگ حاضر نیز پیامدهایی داشته، که با ارجاعات گوناگون سعی بر کنترل آن بوده است. با این حال بانگاهی جمعی به اثر، وقتی چشم موضوعات متنوع به

«کیفیت وسوسه» اگر به دو عنوان فرعی مذکور در جلد اول ارجاع می‌شد، خللی وارد نمی‌آمد. طرفه آنکه در اینجا، ذیل عنوان فرعی «چگونگی وسوسه آدم ﷺ از سوی ابلیس» تفسیر المنیر به مآخذ قبلی اضافه شده، ندانستم آنجا کم دارد یا اینجا زیاد!

به هر حال از زیاد و کم این مجموعه بگذریم که در وادی تحقیق هیچ اثری پر و پیمان و بی کم و کسر نیست. انصاف که، کاری سترگ و در نوع خود بی‌بدیل است. به مؤلفان دست مریزاد می‌گوییم واز نکته‌سنجان می‌خواهیم به دیده تحقیق در آن بنگرند تا ان شاء الله در چاپهای آینده منقح‌تر شود.

①

هم پیوسته را دنبال می‌کند در پاره‌ای موارد احساس تکرار شدن می‌نماید؛ مثلاً در جلد اول در سرعنوان موضوعی «آدم ﷺ» در نمایه ترکیبی «وسوسه آدم ﷺ» ذیل عنوان فرعی «چگونگی وسوسه آدم ﷺ از سوی ابلیس» نیز در سرعنوان موضوعی «حوّا» ذیل عنوان فرعی «چگونگی وسوسه حوّا به وسیله ابلیس»، تمامی مآخذ تفسیری مربوط آمده که بایسته و شایسته است. اما دیگر بار در جلد سوم در سرعنوان موضوعی «وسوسه» ذیل عنوان فرعی «چگونگی وسوسه آدم ﷺ از سوی ابلیس» و «چگونگی وسوسه حوّا از سوی ابلیس» تمامی منابع دوباره تکرار شده است. به نظر می‌رسد در اینجا - جلد سوم - ذیل نمایه ترکیبی

من اراد أن یكون أقوى الناس فليتوكل على الله

الامام الرضا ﷺ، فقه الرضا، ص ۳۵۸

آن کس که می‌خواهد قوی‌ترین مردم باشد باید بر خدا توکل کند